

Nationale identificatie in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Status quaestionis en nieuwe onderzoeksrichtingen

DOMINIQUE DE GROEN

Dit stuk werd geschreven naar aanleiding van het symposium *Oorlog en Nationale Identiteit: België en Vlaanderen in de Eerste Wereldoorlog*, dat plaatshad op 7 mei 2014 in het Brusselse Paleis der Academiën. Het was oorspronkelijk bedoeld als een verslag van deze studienamiddag, maar ontwikkelde zich al snel tot een kritische discussie van de grote lijnen die in de lezingen en debatten naar voren kwamen, gevolgd door een bespreking van de leemtes die naar mijn mening op dit moment bestaan in het onderzoek naar nationale identificatie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tot slot bied ik enkele suggesties voor perspectieven, theoretische kaders en bronnen die dit onderzoek in nieuwe en tot nog toe nog niet geëxploreerde richtingen zouden kunnen duwen. Het is dus uit deze elementen dat dit artikel zal bestaan, met als uitgangspunt de essentie van de argumenten die door de sprekers op het symposium van 7 mei aangedragen werden.

De Eerste Wereldoorlog wordt algemeen beschouwd als een essentiële periode in de ontwikkeling van patronen van nationale identificatie in België. Het was tegelijkertijd een cruciaal moment in het ontstaan van een anti-Belgisch Vlaams-nationalisme, en een hoogtepunt van Belgisch nationaal gevoel. Het kan dus niet anders dan dat dat onderzoek naar nationale identiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog ruimte biedt voor verschillende interessante perspectieven op de wortels van de nationale identiteitenkwestie in België, die vandaag de dag meer dan ooit urgent en relevant is. Van de vier sprekers die op het symposium op zoek gingen naar deze wortels, bood ieder een eigen invalshoek op het thema. Bruno Yammine (KU Leuven) sprak over de ideologische wortels van de Duitse *Flamenpolitik* in het negentiende-eeuwse pangermanisme, en over de rol van deze politiek in het ontstaan van het Vlaams-nationalisme; Lode Wils (KU Leuven) behandelde ook de *Flamenpolitik*, maar had het voornamelijk over de connectie met het activisme; Antoon Vrints (UGent) had het over het Belgisch nationalisme in het bezette land, en dan vooral over de concrete functies die dit nationalisme vervulde bij brede lagen van de bevolking; en Maarten Van Genderachter (UA) sprak over de rol van de

Cover van Bruno Yammine's *Drang nach Westen*.
[ADVN, VB 16468]

grotendeels gefocust zijn op de invloed van de *Flamenpolitik*, tekortschieten doordat ze het nationalisme van de man of vrouw in de straat, het functioneren van dit nationalisme in concrete interactie, en de verstrengeling tussen nationale identificatie en de socio-economische context, veelal over het hoofd zien; ten slotte zal ik aangeven hoe een sociale, *bottom-up* geschiedenis van oorlogsnationalisme mee vorm gegeven kan worden met behulp van theoretische kaders rond overlevingsstrategieën, de habitus, en memetica.

DE CAUSALITEIT VAN DE FLAMENPOLITIK

Het vraagstuk dat in de loop van de namiddag het vaakst op de voorgrond trad, was dat van de invloed die de *Flamenpolitik* heeft gehad op de ontwikkeling, of het ontstaan, van een anti-Belgisch Vlaams nationalisme. In de manier waarop de verschillende sprekers deze kwestie behandelden, kwamen niet alleen verschillende

Eerste Wereldoorlog in het uiteengroeien van België, waarbij hij focuste op hoe taal en etnische identiteit (in de zin van een verbeelde gemeenschap) gepolitiseerd werden onder invloed van de *Flamenpolitik* en de herinnering aan de loopgraven. Zoals Rudi Van Doorslaer (CEGESOMA) al aangaf in zijn inleidende situering van het thema, kwamen er dus heel uiteenlopende aspecten aan bod in de behandeling van het nationale vraagstuk: zowel Vlaams als Belgisch nationalisme werd besproken, en naast externe factoren (de *Flamenpolitik*) was er ook aandacht voor een *bottom-up* benadering.

Ik zal de stellingen van de sprekers kort bespreken; daarna zal ik argumenteren dat de discussies rond nationalisme tijdens de Eerste Wereldoorlog, die nog steeds

ideeën naar boven over de problematiek zelf, maar ook, impliciet, heel verschillende opvattingen over wat nationalisme betekent en hoe we het, als onderzoekers, moeten benaderen.

Volgens Yammine, wiens werk voortbouwt op de invloedrijke theses van Lode Wils en deze radicaliseert, was de invloed van de *Flamenpolitik* totaal. Net zoals het geval is in zijn boek *Drang nach Westen*, dat de wortels van de *Flamenpolitik* situeert in een imperialistische, pangermaanse langetermijnpolitiek vanwege de Duitse overheid,¹ lag in zijn betoog ook hier de nadruk op de invloed van Groot-Duitse, pangermaanse pressiegroepen als het *Alldeutscher Verband* op het Duitse bezettingsbeleid. Het ontstaan van het activisme en van de anti-Belgische stroming binnen de Vlaamse beweging, schrijft hij volledig toe aan deze bezettingspolitiek, en dus aan de invloed van de Duitse pangermanisten. Hij beklemtoont hierbij het belang van het tijdschrift *Germania*, een Duits-Vlaams tijdschrift dat zich bezighield met diverse thematieken die verband hielden met de toekomst van de Nederlanden in relatie tot Duitsland, en dat dweepte met een nationalistische ideologie die een Duits *Mitteleuropa* als einddoel zag. Hoewel het tijdschrift niet lang bestond (van 1898 tot 1905), had het volgens Yammine een cruciale impact: er werden persoonlijke contacten gesmeed tussen leden van die beweging en de *Alldeutschers* die nog jaren zouden doorwerken, en personen die in de kring rond *Germania* zaten, zouden tijdens de oorlog terug te vinden zijn in het activisme en in sleutelposities in het bezettingsregime.

Yammines argument leidt onvermijdelijk tot de conclusie dat reeds lang voor het uitbreken van de oorlog en het in werking stellen van de *Flamenpolitik*, de fundamenteën van dit beleid gelegd werden. Yammine stelt resoluut dat het Duitslands doel was tijdens de oorlog om België te vernietigen en een 'onafhankelijk' Vlaanderen te creëren – 'onafhankelijk' in de hoedanigheid, welteverstaan, van een vazalstaat of deelkoninkrijk van Duitsland. De *Flamenpolitik*, zo stelt Yammine, was allerm minst improvisatie. Argumenten als zou zij niet meer geweest zijn dan een soort van improvisatorisch *faire-avec* met een anti-Belgische attitude die de Duitsers sowieso aantreffen in Vlaanderen, betroffen volgens Yammine niet meer dan een excuus dat de Duitsers achteraf gebruikten in een poging hun imperialistische politiek onder de mat te vegen. In plaats van improvisatie ging het dus om een ideologische langetermijntrend. De *Flamenpolitik* was het doelbewust ombuigen van de völkische ideologie, die romantisch en folkloristisch focuste op het natuurlijke en organisch bestaan van volkeren met elk hun eigenheid, en die op dat moment leefde bij de Duitse elites, tot realpolitiek. Van 1890 tot 1945 was deze opvatting populair en werd er in Duitsland vanuit deze ideologie gestreefd

1. B. Yammine, *Drang nach Westen. De fundamenteën van de Duitse Flamenpolitik (1870-1914)*, Leuven, 2011.

naar het ontstaan van een Duits *Mitteleuropa*, waarvan België of Vlaanderen een anti-Frans bastion in het westen moest vormen. Het is in dit bredere kader dat we volgens Yammine de *Flamenpolitik* moeten zien. Deze politiek creëerde een schokeffect door flaminganten te dwingen om te kiezen tussen Vlaanderen en België, terwijl die twee vaderlanden elkaar voordien nooit hadden uitgesloten. Deze schok had als rechtstreekse gevolgen ten eerste het ontstaan van een anti-Belgische stroming binnen de Vlaamse beweging en ten tweede de stichting van het Vlaams-nationalisme.

Voor Yammine was de impact van de Duitse *Flamenpolitik* op het ontstaan van het activisme en het Vlaams-nationalisme cruciaal en was ze bovendien het gevolg van een bewuste en doordachte langetermijnstrategie. De volgende spreker, Lode Wils, van wiens standpunten we Yammines werk als een radicalisering kunnen zien, zorgde voor een meer genuanceerde visie.

Net als Yammine schrijft Wils het ontstaan van de anti-Belgische stroming in de Vlaamse beweging toe aan de invloed van de *Flamenpolitik* tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij stelt dat de tegenstelling tussen Vlaanderen en België voordien niet bestond, of toch in ieder geval niet expliciet werd uitgedragen door organisaties of bewegingen. Toch mogen we de invloed van de *Flamenpolitik* vooral ook niet overschatten, luidde het nu. Hij verwees Frans Van Cauwelaerts karakterisering van het activisme als 'een vreemd gewas, zorgvuldig voorbereid en kunstmatig door de Duitse veroveringspolitiek op de Vlaamse Beweging ingeënt'² naar het rijk der onmogelijkheden: een vreemd gewas kan immers niet zomaar 'ingeënt' worden. Een cactusplant, aldus Wils, kan niet ingeënt worden op een perenboom; een appelboom wel, omdat die gewassen al verwant zijn. Hoewel dit vanuit biologisch oogpunt misschien niet de meest accurate metafoor was die deze dag voortbracht, bleef het punt staan dat er al een voedingsbodem aanwezig geweest moet zijn, omdat het activisme anders simpelweg niet zou gedijid hebben. Deze voedingsbodem werd gevormd door de *völkische* ideologie, die, anders dan Yammines betoog deed uitschijnen, niet alleen in Duitsland aanwezig was (hoewel ze daar bijzonder sterk was), maar in heel Europa deel uitmaakte van het culturele klimaat. Dit gedachtegoed, dat zich baseerde op het geloof in een 'volksaad' die gedefinieerd werd door taal en ras, werd in heel Europa algemeen aanvaard tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Als dus in 1914 de Duitsers er vast van overtuigd waren dat Vlamingen en Nederlanders 'verwante' Germanen waren, dan leefde deze *völkische* gedachte ook bij de Vlaamse beweging: ook zij zag taal als een fundament van de samenleving, en veronderstelde een verwantschap met Duitsland. De *Alldeutschen*

2. Geciteerd in L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, p. 9.

*Universele nepolitische Gesinnungssysteme
Pol de Mont Ernst Hasse*

Aus dem deutschen Reiche ist ein
Weltreich geworden.
Kaiser Wilhelm II.

Deutsche Weltpolitik.

Von
Prof. Dr. Ernst Hasse,
Mitglied des Reichstages.

Herausgegeben vom All-Deutschen Verbands.

München, Verlag von J. F. Lehmann.
1897.

Einzelpreis 40 Pfg. Bei Bezug von 50 Stücken 30 Pfg.,
von 100 Stücken 20 Pfg., von 1000 Stücken 15 Pfg.

Titelpagina van *Deutsche Weltpolitik* (1897) door Ernst Hasse, met een opdracht van de auteur aan Pol De Mont. [ADV N, VBRB 1833]

gingen natuurlijk veel verder in deze denkrichting – zij zagen de samenstelling van België als artificieel en onnatuurlijk, als iets wat, in de woorden van Wils, 'niet gezond kon zijn', en beschouwden de opname van Vlaanderen als vazalstaat van Duitsland dus als een 'bevrijding' uit deze structuur, een herstel van de natuurlijke orde. Toch maakte deze nuance van Wils op de stellingen van Yammine duidelijk dat de acceptatie van de *Flamenpolitik* bij een klein deel van de Vlaamse beweging, niet uit het niets kwam.

Ook Antoon Vrints, de volgende spreker, wees hierop: hoewel de inbreng van Duitse zijde wel degelijk reëel was, mogen we ook de *Eigendynamik* van de flaminganten niet negeren. Indien, stelde Vrints, de anti-Belgische stroming louter extern was geweest, zou ze nooit in die mate een breukpunt gevormd hebben als nu het geval was. Het Vlaams-nationalistische gedachtegoed moet voor 1914 minstens al in intellectuele zin aanwezig geweest zijn, al had het toen nog geen concrete uitingen of gevolgen; compleet nieuwe gedachten of ideeën die van buitenaf of van bovenop worden opgelegd, vinden immers niet zomaar ingang indien ze terechtkomen in een intellectueel vacuüm. We moeten dus, volgens Vrints, de *Alldeutschen* en de flaminganten zien als twee uitingvormen van eenzelfde Europese stroming (het *völkische* gedachtegoed), eerder dan de ene beweging te zien als een artificiële creatie van de andere. Maarten Van Ginderachter trad hem hierin bij: hij stelde dat hoewel de Wils-these, die poneert dat de *Flamenpolitik* voor een breuk heeft gezorgd en het politieke separatisme gecreëerd heeft, veel waarheid bevat, er bij de flaminganten ook voor de Eerste Wereldoorlog al een geloof bestond in het bestaan van een Vlaams volk, een Vlaamse etnische identiteit. We kunnen deze *etnie* best zien als een verbeelde gemeenschap zoals gedefinieerd door Benedict Anderson, waarbij mensen geloven dat ze een gemeenschap vormen op basis van bepaalde gedeelde karakteristieken.³ Zulke gemeenschappen worden gevormd, volgens Anthony Smith, door een gedeelde geschiedenis, gedeelde symbolen, gedeelde culturele narratieven, en steunen eerder op groepspercepties dan op iets dat geworteld is in de 'objectieve realiteit'.⁴ In deze zin kunnen we dus stellen dat er wel degelijk al het bewustzijn bestond van een verschil tussen Vlamingen en Walen. Het cruciale punt, echter, volgens Van Ginderachter, is dat dit verschil niet gepolitiseerd was. Voor de Eerste Wereldoorlog stond etnische identiteit vrij laag in de hiërarchie van de verschillende vormen van identificatie die elk in verschillende mate gepolitiseerd waren; sociale klasse, bijvoorbeeld, en levensbeschouwing, waren op dat moment veel crucialer en meer politiek relevant. De notie volksaard werd eerder romantisch en abstract opgevat, en dus werden voor de Eerste

3. B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London, 2006.

4. A.D. Smith, *Nationalism and Modernism*, London, 1998, p. 167.

Wereldoorlog taal en etnische identiteit nauwelijks vertaald in concrete politieke standpunten. Het was pas tijdens de oorlog, en onder invloed van de *Flamenpolitik*, dat het etnische werd gepolitiseerd.

SOCIALE GESCHIEDENIS VAN HET NATIONALISME

Hoewel er dus, tot op zekere hoogte, eensgezindheid bestond bij de sprekers omtrent de opvatting van de *Flamenpolitik* als een ideologische langetermijntrend, en als fundamentele factor in het ontstaan van het Vlaams-nationalisme als een concrete stroming, waren er toch grote verschillen in hoe ieder van hen deze grote lijnen verder inkleurde. Op het eerste gezicht lijkt het belangrijkste verschil te liggen in de mate waarin, volgens de sprekers, de *Flamenpolitik* het Vlaams-nationalisme in het leven geroepen heeft. Op een onderliggend niveau, echter, kunnen we een meer fundamenteel probleem identificeren, dat te maken heeft met hoe we nationalisme als fenomeen benaderen en betekenis geven.

Hoewel Wils en Yammine het niet volledig eens waren over de exacte mate waarin de *Flamenpolitik* patronen van nationale identificatie in het bezette land beïnvloed heeft, hangen ze in wezen wel eenzelfde paradigma aan, hanteren ze eenzelfde definitie van wat nationalisme is en hoe het onderzocht dient te worden. Beiden benaderen de kwestie van het oorlogsnationalisme vanuit een sterk *top down*-perspectief, als een puur politieke factor; de nationale identiteit van de man of vrouw in de straat wordt hierbij ofwel genegeerd, ofwel wordt ervan uitgegaan dat deze wel een afspiegeling of een emanatie zal zijn van het nationalisme bij elitebewegingen en -organisaties. De nadruk op het belang van bijvoorbeeld de *völkische* ideologie die werd uitgedragen door de Alduitsers of de Groot-Nederlanders, en haar invloed op patronen van nationale identificatie in het bezette land, is enerzijds correct, maar mag anderzijds ook niet overdreven worden. Door nationale identificatie te bekijken vanuit een perspectief dat puur top down is en louter uitgaat van de acties en denkbeelden van politieke en intellectuele elites, wordt er slechts één kant van het verhaal verteld – of erger: wordt er slechts aan de oppervlakte van het verhaal geraakt. Politieke en culturele elites zijn uiteraard van groot belang bij het scheppen en omvormen van nationale identiteit, en we hoeven aan hun rol geen afbreuk te doen. Toch moeten we daarnaast ook aandacht hebben voor de *agency* van gewone mensen om in hun dagelijkse handelingen, praktijken en interactie nationale identiteit (strategisch) te gebruiken en op bepaalde manieren in te vullen.

Vrints' nadruk op de noodzaak van een sociale geschiedenis van oorlogsnationalisme, waarin gekeken wordt naar de concrete functies van Belgisch nationalisme bij brede lagen van de bevolking in het bezette land, en naar hoe leden van verschillende sociale groepen nationalisme concreet inzetten in hun interactie en overlevingsstrategieën, is dan ook terecht: zo een benadering zou nieuw licht werpen op het nationaliteitenconflict dat tijdens de Eerste Wereldoorlog op scherp

gesteld werd. Zo zou het denkraam van Miroslav Hroch, die in zijn werk de samenhang tussen nationalisme en sociale context benadrukt, en stelt dat nationalisme intensifieert wanneer het functioneel wordt voor bepaalde groepen,⁵ onderzoek naar nationalisme tijdens de bewogen periode van de Eerste Wereldoorlog een erg welkome extra dimensie bieden. Immers, aangezien materiële en immateriële deprivaties, en de daaruit voortvloeiende sociale spanningen, voor het grootste deel van de bevolking de essentie vormden van de bezettingservaring, is het voor een zo volledig mogelijke kijk op het nationaliteitenconflict tijdens de oorlog van cruciaal belang om te kijken of en hoe deze ervaringen en spanningen ook vertaald werden naar nationale termen. Belangrijk hierbij, aldus Vrints, is dat de bezetter gezien werd als verantwoordelijk voor de deprivaties van de oorlog, als een rechtstreekse bedreiging voor het materieel en immaterieel welzijn van de bevolking. Er ontstond dus een belangenconflict tussen de bezetter en de bevolking, en dit werd uitgedrukt in termen van nationale identiteit. Het was in de Belgische nationale identiteit, en in een Belgische consumptie-identiteit die stelde dat in België geproduceerd voedsel exclusief aan Belgen toekwam, dat de bevolking de beste garantie voor haar welzijn zag.

Daarenboven is het waarschijnlijk dat ook interne conflicten en spanningen vertaald werden in nationale termen – dat het deel van de bevolking dat niet leed onder de bezetting, of er zelfs voordeel uithaalde ten nadele van de materiële welstand van de rest van de lijdende bevolking, niet alleen in morele maar ook in nationale termen veroordeeld werd. Het staat al vast dat dit bij midden- en elitegroepen massaal gebeurde; zaak is nu te onderzoeken of dit ook het geval was bij bredere lagen van de bevolking. Nationalisme beschouwen als fundamenteel verstrengeld met de sociale context van de bezetting, met interne spanningen die door de schaarste ten top werden gedreven, en met morele opvattingen van sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, zou ons in staat stellen dieper te graven dan het puur politieke niveau.⁶ Enkel zo kunnen we een volledig beeld schetsen van wat er tijdens de Eerste Wereldoorlog precies gebeurd is op het vlak van nationale identificatie. Op deze manier zou de focus verlegd worden van de invloed van de externe bezetter en zijn *Flamenpolitik* op wat uiteindelijk maar een klein en

5. M. Hroch, *Das Europa der Nationen: Die Moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, Göttingen, 2005.

6. Deze morele opvattingen over sociale rechtvaardigheid en nationale identiteit zijn natuurlijk complex en niet eenduidig: ze zijn sterk gebonden aan sociale groep en (micro-)context, en het is niet altijd eenvoudig te zeggen welke opvattingen 'moreel' te noemen zijn en welke niet. Toch staat het vast dat actoren, binnen hun sociale en culturele context, bepaalde waardeoordelen internaliseerden omtrent het 'juiste' of 'rechtvaardige' functioneren van het sociale landschap. Hoewel deze waardeoordelen dus niet homogeen waren, en niet altijd gemakkelijk zullen te achterhalen zijn, kan hun verstrengeling met kwesties van nationale identiteit een cruciaal toegangspunt vormen voor het schetsen van de relatie tussen nationalisme en sociale context.

Consultation populaire. — Province d'Anvers.

DATES	LOCALITÉS	PRÉSENTS	VOIX	
			POUR	CONTRE
3 Février	BORGERHOUT	20	20	—
»	BERCHEM	50	50	—
»	ANVERS	50	50	—
»	ANVERS	20	20	—
»	ANVERS	200	200	—
»	ANVERS	8,000	8,000	—
6	ANVERS	200	200	—
7	TURNHOUT	200	200	—
10	CONTICH	700	700	—
»	AUSTRUWEEL	30	30	—
13	ANVERS	300	300	—
17	ZWYNDRECHT	45	45	—
17	BRECHT	40	40	—
»	MELSELE	15	15	—
»	BEVEREN	25	25	—
»	KAPellen	15	15	—
»	OOSTERLOO	20	20	—
»	EYNTHOUT	20	20	—
»	BROECHEM	24	24	—
»	TURNHOUT	2,000	2,000	—
24	ANVERS	100	100	—
»	WUESTWEZEL	15	15	—
»	RUMPST	20	20	—
»	TERHAGEN	39	39	—
»	MERXEM	85	85	—
»	ANVERS	40	40	—
		12,273	12,273	—

Consultation populaire. — Flandre Orientale.

DATES	LOCALITÉS	PRÉSENTS	VOIX	
			POUR	CONTRE
21 Janvier	LOKEREN	1,200	1,200	—
28	LOKEREN	1,000	1,000	—
27	GAND	6,500	6,500	—
29	GENTBRUGGE	600	600	—
1 Février	GAND (Porte de la Colline)	325	325	—
2	GAND (Centre) ..	2,200	2,200	—
3	EVERGEM	100	100	—
3	RENAIX	50	50	—
3	TRONCHIENNES	80	80	—
»	ZWYNAERDE	130	130	—
»	GRAMMONT	125	125	—
5	GAND	820	820	—
6	LEDEBERG ..	150	150	—
7	GENTBRUGGE	650	650	—
8	MONT-ST-AMAND	450	450	—
10	MELLE	35	35	—
»	BAERLE	100	100	—
»	WETTEREN	375	375	—

Om zich als representatieve (volks) beweging te kunnen legitimeren, organiseerden de activisten in 1918 algemene 'activistische' verkiezingen op instigatie van de bezetter. Hoewel alles erop wijst dat de verkiezingscijfers met enige omzichtigheid dienen geïnterpreteerd, wijzen die cijfers wel op de beperkte aanhang van de activistische beweging. [ADV, VC 105]

grotendeels elitair deel van de bevolking was, naar een breder perspectief op de concrete invulling van nationalisme onder de grote massa.

Het debat rond nationalisme focust, ook internationaal, al lang grotendeels op de 'grote vragen': wat is nationalisme, en hoe is het ontstaan? Waren er eerst naties, ontstaan uit etnische groepen in het kader van een fundamentele manier waarop mensen zich nu eenmaal altijd georganiseerd hebben, en volgde daaruit de ideologie van het nationalisme? Of was er eerst een nationalistische ideologie, die door politieke en intellectuele elites via *top-down* natievormingsprocessen werd geconcretiseerd en massaal verspreid?⁷ Een sociale geschiedenis van het nationalisme zou de mogelijkheid bieden om ons, tenminste gedeeltelijk, uit deze paradigma's los te breken. De vraag wat nationalisme is, is op zichzelf moeilijk te beantwoorden; via een omweg, echter, langs de vraag wat nationalisme concreet betekent en betekend heeft, kunnen we misschien meer inzicht verkrijgen.

NIEUWE ONDERZOEKSRICHTINGEN

Hoewel dus uit de lezingen en de debatten heel verschillende benaderingen van de kwestie van nationale identiteit in België tijdens de Eerste Wereldoorlog naar voren kwamen, lijken de *Flamenpolitik* en het activisme toch nog steeds de belangrijkste focus te zijn van het onderzoek in dit veld, net zoals dat decennia geleden al het geval was. Natuurlijk zijn en blijven die vraagstukken van groot belang, maar toch moet er, zoals Vrints aangeeft, ook ruimte komen voor een breder perspectief: meer aandacht voor Belgisch nationaal gevoel naast Vlaams nationalisme, meer aandacht voor de nationale gevoelens die leefden bij bredere lagen van de bevolking, meer aandacht voor hoe nationalisme ook concreet werd ingezet bij het navigeren door het sociale landschap. Alleen zo kunnen we komen tot een beeld van het oorlogsnationalisme in België dat zowel politiek als sociaal is, dat diepgravend en volledig is.

Toch kan het, volgens mij, nog meer uitgediept worden dan in de aanzet die Vrints hier geeft. Het onderzoeken van nationale identificatie bij bredere lagen van de bevolking vanuit de samenhang tussen nationalisme, de sociale context en de materiële welstand, en de subjectieve, rechtvaardigheidsgebonden percepties van die context en welstand, is een eerste stap. Een tweede stap zou zijn om nationalisme bovendien te bekijken als een diepgewortelde manier waarop mensen in onzekere tijden van oorlog vorm en structuur pogen te geven aan hun eigen identiteit en aan de sociale orde in het algemeen. Op die manier werd nationale identiteit, naast een reëel onderdeel van de sociale realiteit, misschien ook een vorm van Durkheimiaans streven naar orde en coherentie.

7. Zie voor een samenvatting van deze debatten: A.D. Smith, *Nationalism and Modernism [...]*.

Er is dus nog veel ruimte voor vernieuwing in het onderzoek naar oorlogsnationalisme in België. Om een aanzet te geven tot nieuwe onderzoeksperspectieven, zal ik daarom eindigen met het uiteenzetten van enkele concepten die kunnen helpen bij het creëren van een bredere focus in dit thema, een focus die niet langer enkel *top down* is en puur gefocust op politiek of op de intellectuele elites.

Ten eerste kunnen we nationale identificatie tijdens de oorlog bekijken als een overlevingsstrategie op twee niveaus, en op die manier het onderzoek naar het concrete gebruik van nationale identiteit bevrijden uit een kijk die ofwel puur functionalistisch of economisch-deterministisch is, ofwel puur affectief. Volgens deze hypothese kon nationale identificatie, op het meest voor de hand liggende niveau, ingezet worden als strategie in de materiële zin, als manier om de economische deprivaties het hoofd te bieden door bijvoorbeeld voedselclaims te rechtvaardigen met zelfrepresentaties als 'goede vaderlander'. Ook kon er als het ware onderhandeld worden, met in de ene schaal de offers die gebracht werden of de ontberingen die geleden werden in naam van het vaderland, en in de andere schaal de 'verplichting' van het vaderland om in de naam van de rechtvaardigheid iets terug te geven om voorgenoemd lijden te verlichten. Dit gebeurde bijvoorbeeld op weinig subtiële wijze in een brief van Louise Bogaerts aan het Antwerpse Provinciaal Komiteit voor Hulp en Voeding. Zij schreef: *"Mijne ouders hebben drie strijders aan het vaderland geofferd, en zijn van meening dat ook het vaderland iets voor hen doen mag"*.⁸ Kort en op het botte af to the point, vormt deze brief een voorbeeld van hoe nationale identiteit kon ingezet worden als een economische overlevingsstrategie.

Op een bijkomend niveau kon het ook functioneren in een meer psychologische zin, als manier om de leefwereld te structureren en te streven naar een coherente individuele en groepsidentiteit in een tijd van onzekerheid en vrees voor chaos of entropie. Deze tweeledige, 'holistische' interpretatie van het concept overlevingsstrategie kan verhelderend zijn in de kwestie van nationalisme tijdens de oorlog, aangezien we op die manier een nationalistisch of patriottisch discours kunnen interpreteren in termen van zowel psychologisch als materieel welzijn, als een mentale ordening van de eigen identiteit en de sociale orde, en de constructie van een coherent zelfbeeld. We kunnen ons de vraag stellen of het voorgenoemde voorbeeld ook op deze manier geïnterpreteerd zou kunnen worden: de quid-pro-quo-benadering die in de brief gebruikt werd, stelde de schrijfster immers in staat om zichzelf te percipiëren als een goede vaderlandster die een eerlijke beloning eist in ruil voor gebrachte offers, en niet als een 'bedelaarster' die iets vraagt in ruil voor niets. Zulk een vorm van positieve zelfperceptie, ook in nationale termen,

8. Beveren, Algemeen Rijksarchief, Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen, 1635: Briefwisseling Louise Bogaerts met het Provinciaal Komiteit, 17/05/1917.

vormt een cruciaal aspect van overlevingsstrategieën in de brede zin. Om te zien in hoeverre statements zoals dit inderdaad op deze tweeledige wijze geïnterpreteerd kunnen worden, is meer onderzoek uiteraard noodzakelijk; op dit moment gaat het hoofdzakelijk om hypothesen.

Ten tweede kunnen we het vraagstuk van externe invloed versus *Eigendynamik* deels overstijgen door nationalisme te bekijken als onderdeel van de habitus, zoals gedefinieerd door Bourdieu:⁹ een systeem van mentale structuren, voorkeuren en overtuigingen die bestaan in iedere groep en in ieder individu. Dit systeem is onbewust eerder dan bewust, en zit diep geworteld in de geschiedenis en de sociale context van de actor of groep van actoren. Dit heeft tot gevolg dat actoren niet buiten hun habitus kunnen denken; het is voor hen onmogelijk om buiten de mentale en morele structuren te treden waarin ze zich nu eenmaal voortbewegen. Zo kan, uiteraard, ook geen idee van buitenaf worden opgelegd aan een samenleving en meteen door die samenleving worden geïnternaliseerd, tenzij dit idee past in de bestaande gedachtenstructuren of denkkramen die ten eerste reeds aanwezig zijn en ten tweede ook geaccepteerd zijn door brede lagen van de bevolking – indien het idee, met andere woorden, herkenbaar en dus aannemelijk is. In het geval van nationale identiteit, is het vanuit deze optiek vanzelfsprekend dat geen individu of groep zich kan 'indenken' in een identiteit die voorheen niet bestond binnen hun denkwereld.

De *habitus* concretiseert zich in wat Bourdieu handelingen noemt. Handelingen, volgens hem, situeren zich op het snijpunt tussen externe beperkingen en het gelimiteerde aantal keuzemogelijkheden dat zij openlaten enerzijds, en anderzijds de habitus, de ingebakken voorkeuren en overtuigingen die op hun beurt ook stammen uit deze externe beperkingen en structuren.¹⁰ Indien we dus nationalisme zien als een handeling of complex van handelingen dat zich situeert in de interactie tussen actoren en groepen, in plaats van als een abstracte entiteit, lost de kwestie van externe beïnvloeding zich vanzelf op: immers kunnen zulke handelingen enkel plaatsvinden indien ze op zijn minst sterk analoog zijn met ideeën die reeds bestonden in de ingebakken mentale structuren van de actoren. Een voorbeeld van nationalisme als ingebakken, bijna automatische handeling, zien we in het massaal uithangen van de Belgische vlag op het moment dat het Duitse ultimatum bekend raakte in augustus 1914.¹¹ Zulk een handeling kan niet uit het niets gekomen zijn. Bovendien vond ze spontaan plaats, zonder beïnvloeding van

9. P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, Stanford, 1990; H. French & J. Barry, *Identity and Agency in England, 1500-1800*, Houndmills, 2004.

10. P. Bourdieu, *The Logic of Practice* [...], p. 50.

11. Cf. H. Pirenne, *La Belgique et la Guerre Mondiale*, Paris, 1928, p. 47.

bovenaf, en dit bij talloze mensen tegelijkertijd en afzonderlijk van elkaar.¹² Zoiets was alleen mogelijk doordat ieder van hen zijn of haar eigen inclinatie volgde, en doordat die inclinatie synchroon was met die van de grote meerderheid van de bevolking. Zo een synchronisatie kon plaatsvinden net omdat het hier gaat om een denkbeeld dat zo ingebakken zat dat het door de actoren gepercipieerd werd als de norm, als de natuurlijke stand van zaken, als de vanzelfsprekende wijze van handelen.

Nationalisme onderzoeken als een praktijk zou ons in staat stellen om een geheel van handelingen, uitspraken, rituelen, conflicten, etc., die zich voordeden in het dagelijkse leven van de Eerste Wereldoorlog, aan te wenden als bron om zo te achterhalen welke plaats nationalisme innam in het web van mentale structuren tijdens die periode. Bovendien is dit, aangezien actoren binnen deze structuren uiteraard wel een mate van keuzevrijheid hadden en konden kiezen uit een (gelimiteerd) aantal paden, een geschikt denkraam om nationalisme te onderzoeken als een strategie. In om het even welke periode, en om het even welke sociale context, roeien actoren met de mentale riemen die ze hebben. We kunnen nationalisme, dat tijdens de bezetting een alomtegenwoordig onderdeel werd van het publieke discours, beschouwen als zo een riem, die mensen in hun dagelijkse leven op verschillende manieren konden gebruiken.

Ten slotte zou ook het relatief nieuwe onderzoeksveld van de memetica nieuw licht kunnen werpen op de kwestie van nationale identiteit. Hoewel deze theorie al is toegepast op onderzoek naar religie en ideologieën zoals het fascisme of het communisme,¹³ is dit nog niet gebeurd met nationalisme-onderzoek. De memetica bestudeert de evolutie en het verspreiden van ideeën, culturele eenheden en denkbelden, naar analogie met de genetica. In dit onderzoeksveld wordt er uitgegaan van een evolutionaire competitie tussen ideeën: het idee dat, om welke reden dan ook, het best blijft hangen, wordt doorverteld aan anderen, en blijft op die manier voortbestaan en zich vermenigvuldigen.¹⁴ Het functioneren van nationalisme als meme kan duidelijk gezien worden in de volksliedjes die tijdens de Eerste Wereldoorlog circuleerden in het bezette land. Binnen de liedjes zetten bepaalde ideeën en beelden zichzelf verder, en begonnen ze een eigen leven te leiden dat op den duur niet meer volledig in de realiteit geworteld was. De karakterisering

12. Hoewel Wils stelt dat er in de dorpen en steden sociale druk bestond om de vlag uit te hangen, blijft het punt overeind: immers, de mensen die de sociale druk uitvoerden, of ze nu politieagenten of gewone burgers waren, volgden ook hun eigen ingebakken overtuigingen, die, opnieuw, niet losstonden van de bredere sociale context en gedeelde denkramen.
13. A. Lynch, *Thought Contagion: How Belief Spreads through Society*, New York, 1996; R. Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford, 1989.
14. S. Blackmore, *The Meme Machine*, Oxford, 1999.

van de figuren van keizer Wilhelm en koning Albert binnen een klein corpus van Brusselse straatliedjes is hier een voorbeeld van.

In het liedje '*Belgen vooruit*', dat dateert uit de eerste oorlogsdagen, werd de figuur neergezet van 'Groote Guillaume die komt bloedvergieten / (...) / Da's zijn plezier, doen alles stukket schieten'; daar tegenover krijgen we 'Albert de koning van de Belgen / (...) aan de kop van zijn braaf regimenten / Zoo een dapper man komen zij tergen'.¹⁵ Op dit punt werden beide figuren nog op een vrij realistische, zij het sterk moreel gekleurde, wijze verbeeld. Eind 1914, echter, krijgen we het lied '*Schiet de Boche rap omver*', waarin de *meme* van Albert als verdediger des vaderlands zich in een verder stadium van ontwikkeling bevond. 'En op den schoonen Ijzer', klinkt het, 'Verdedigt daar een man / 't is onzen koning albert / Die altijd schieten kan / (...) / En neemand passeerd / Als Albert het niet permettert / Koning Albert neemt een geweer / Schiet de Boche rap omver'.¹⁶ De beeldvorming rond Albert was, in het kader van zijn perceptie als nationaal symbool, een geheel eigen leven gaan leiden: uit het lied komt hij naar voren als een soort van volksheld, die eenzaam en alleen ('een man') de Duitsers een halt toeroept en bovendien ook 'rap' en schijnbaar moeiteloos uitschakelt. Ook 'Guillaume' uit het eerste lied had inmiddels een memetische revolutie doorgemaakt. In '*Tes zijn faut*' klinkt het, 'En doe was ne ki ne Lomme / (...) / Dâne vieze kneul'.¹⁷ Door een constante herhaling en evolutie had Wilhelm zich ontwikkeld tot een vertrouwd, bekend personage waarmee bepaalde vrijheden genomen konden worden. Hetzelfde gold voor Albert: 'Bère zee let op / Vriete ettekop',¹⁸ in een dialoog die eerder deel uitmaakte van het in een constante flux verkerende nationalistische discours, dan van de werkelijkheid. Ten slotte kwam, in een lied uit 1915, Wilhelm zelf aan het woord: als op zichzelf staand cultureel fenomeen kwam hij hier tot wasdom. 'Dat piotje zegt mij Lommen', sprak hij, 'Gij zult niet verder meer komen / (...) / want aan den Yser / Daar is Albern'.¹⁹ Op dit punt waren deze figuren duidelijk virale denkbeelden geworden, *memes*, binnen het nationalistische discours, die niet meer hoefden te corresponderen met de externe 'originelen' van wie zij afspiegelingen waren.

Volgens deze theorie is elk idee of elke culturele eenheid die van persoon naar persoon overgedragen wordt een *meme*. Dit hangt natuurlijk samen met het idee van de *habitus*. Net zomin als actoren zich kunnen losmaken uit hun *habitus*, kunnen ze ook niet denken buiten de memetische structuren die constant van persoon tot persoon worden overgedragen. Nationalisme ook vanuit dit onderzoeksveld bestuderen, zou dus bijzonder vruchtbaar kunnen zijn, omdat het ons

15. G. Janssens, *De Grooten Oorlog in Brusselse straatliedjes uit 1914-1918*, Leuven, 2013, p. 18.
16. G. Janssens, *De Grooten Oorlog in [...]*, pp. 24-25.
17. G. Janssens, *De Grooten Oorlog in [...]*, p. 85.
18. G. Janssens, *De Grooten Oorlog in [...]*, pp. 85-86.
19. G. Janssens, *De Grooten Oorlog in [...]*, pp. 89-90.

toelaat dit web van virale ideeën, denkbeelden, metaforen, etc., in kaart te brengen. Dit is cruciaal aangezien nationale identificatie als fenomeen enkel waargenomen en bestudeerd kan worden wanneer het zich manifesteert in discours, discursieve acties, en interactie tussen actoren – met andere woorden, in de *intertekst* van de specifieke plek en periode die we willen onderzoeken. Door bepaalde discursieve verschijningsvormen van nationalisme te bestuderen in hun hoedanigheid van *memes*, kunnen we hun evolutie en hun verspreiding doorheen de algemene culturele en sociale intertekst van de periode van de Eerste Wereldoorlog in kaart brengen. Vooral voor het bestuderen van bepaalde bronnen *from below* (zoals dus volksliedjes) en het onderzoeken hoe een nationalistisch discours zich hierin manifesteert, zou de studie van de evolutie en de overdracht van virale ideeën binnen een welbepaalde context, een vernieuwende meerwaarde kunnen bieden.

Het verbinden en gebruik van deze concepten in het onderzoek naar het concrete gebruik van nationale identificatie bij brede lagen van de bevolking, zal ongetwijfeld helpen om de patronen van identificatie te verhelderen en bloot te leggen. Hoewel er gedurende deze studiedag verschillende perspectieven op oorlogsnationalisme aan bod zijn gekomen, is het duidelijk dat één paradigma toch nog steeds overheerst, en dat het dit al decennialang doet: het is dus tijd dat het onderzoek opgebroken wordt, verbreed wordt. Dit kan gebeuren door te kijken naar nationalisme van onderop, naar nationalisme in concrete interactie, naar nationalisme als overlevingsstrategie maar tegelijkertijd ook als memetische structuur, en door nationalisme, ten slotte, te plaatsen binnen een *habitus*, een socio-economische omgeving waarin alle mentale en morele structuren van historische actoren uiteindelijk onlosmakelijk geworteld zitten.

Dominique De Groen (°1991) behaalde haar Master in de Taal- en Letterkunde aan The University of Glasgow. Sinds oktober 2013 werkt ze binnen de Vakgroep Geschiedenis van de UGent aan haar doctoraat, '*Social Justice, Identity Construction and National Identification: A Social History of War Nationalism in Belgium, 1914-1925*'. Hierbij doet ze onderzoek naar de betekenis en functies van nationale identificatie bij de lagere sociale klassen in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

DOMINIQUE DE GROEN

Nationale identificatie in België tijdens de Eerste Wereldoorlog: status quaestionis en nieuwe onderzoeksrichtingen

De Eerste Wereldoorlog wordt algemeen beschouwd als een essentiële periode in de ontwikkeling van patronen van nationale identificatie in België. Het was tegelijkertijd een cruciaal moment in het ontstaan van een anti-Belgisch Vlaams-nationalisme, en een hoogtepunt van Belgisch nationaal gevoel. Dit artikel bespreekt kort enkele perspectieven op de kwestie van nationale identiteit in België tijdens deze woelige periode, geboden door enkele van de belangrijkste stemmen in het huidige debat. De stellingen van Bruno Yammine, Lode Wils, Maarten Van Ginderachter en Antoon Vrints worden kritisch onder de loep genomen. De aandacht wordt hierbij gevestigd op de leemtes die bestaan in het huidige onderzoek en debat: het overheersende perspectief, zo wordt geargumenteed, is te eenzijdig en *top down*, met te weinig aandacht voor de functies van nationale identificatie binnen de concrete sociale context en te veel focus op politieke, culturele en intellectuele elites. Het artikel eindigt met enkele mogelijke nieuwe onderzoekspistes en theorieën die tot een vernieuwende kijk op Belgisch oorlogsnationalisme kunnen leiden, in een breed en sociaal perspectief.

DOMINIQUE DE GROEN

National identification in Belgium during the First World War: status quaestionis and new research orientations

The First World War is generally considered to be an essential period in the development of patterns of national identification in Belgium. It was at the same time a crucial moment in the emergence of an anti-Belgian Flemish nationalism and the highpoint of the Belgian national sentiment. This article is a brief discussion of some perspectives on the issue of national identity in Belgium during this turbulent period as presented by some of the most important voices in the present debate. We take a critical look at the premises of Bruno Yammine, Lode Wils, Maarten Van Ginderachter and Antoon Vrints. We emphasize the gaps in the present-day research and discussion: we argue that the dominant perspective is too one-sided and top down, with insufficient attention for the functions of national identification within the concrete social context and too much focus on political, cultural and intellectual elites. The article concludes with a few possible new avenues of research and theories, which might lead to an innovative view of Belgian war nationalism in a broad and social perspective.
